

PREDROMANIČKI ŠESTEROLISTI DALMACIJE PROBLEMI FUNKCIJE

Miljenko Jurković

UDK 72.033.1 (497.5-3 Dalmacija)
Izvorni znanstveni rad
Miljenko Jurković
Filozofski fakultet u Zagrebu

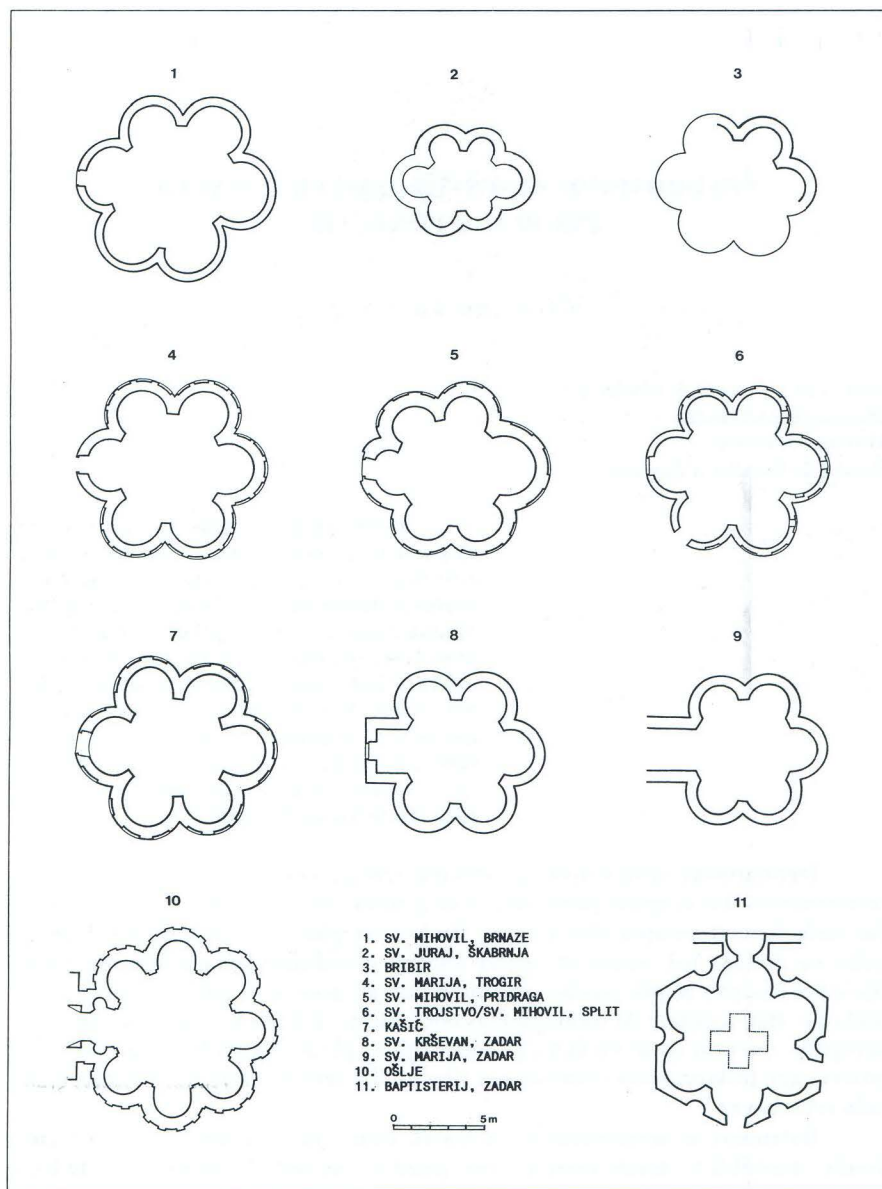
Dalmatinski šesterolisti odavno su raspoznatljiv dio korpusa predromaničke arhitekture na Jadranu. Na temelju dosad poznatih podataka nastoji se riješiti inače sporna pitanja njihove datacije, geneze oblika te njihove funkcije. Ukazuje se na dugo postojanje oblika i širok raspon njihove izgradnje, podrijetlo u antičkoj arhitekturi, a u funkcijama se naznačuje složenost problema i evolucija funerarne funkcije u oratorij, privatnu kapelu, što je vezano uz derivaciju funkcija koje nosi ideja Beate Marije Rotunde.

Dalmatinske šesterolisne građevine ranoga srednjeg vijeka odavno su raspoznatljiv dio korpusa predromaničke arhitekture na hrvatskim prostorima, kao najkoherentnija tipološka skupina. Budući da ipak nisu sve pomno istražene, neka su pitanja još ostala otvorena unatoč pojedinim pokušajima da budu riješena. Sporno je još, naime, pitanje datacije, podrijetla oblika i geneze, te funkcije. Bez namjere da monografski obuhvatim spomenike, što je ionako već učinjeno, osvrnut ću se na neka pitanja koja se glede šesterolista kao skupine postavljaju, prilažući ova razmišljanja slavljenu koji se i sam u svom plodnom radu time bavio.¹

Jedanaest je šesterolisnih crkava ili njihovih varijanti (s pet ili osam konhi), nastalih u starohrvatsko doba, poznato do sada u Dalmaciji.² Jedina

¹ S najvećim zadovoljstvom skromno pridonosim jednoj od tema koje je I. Petricoli razrađivao, istim metodama koje sam prigrio nekoć učeći na svečarevoj bogatoj bibliografiji.

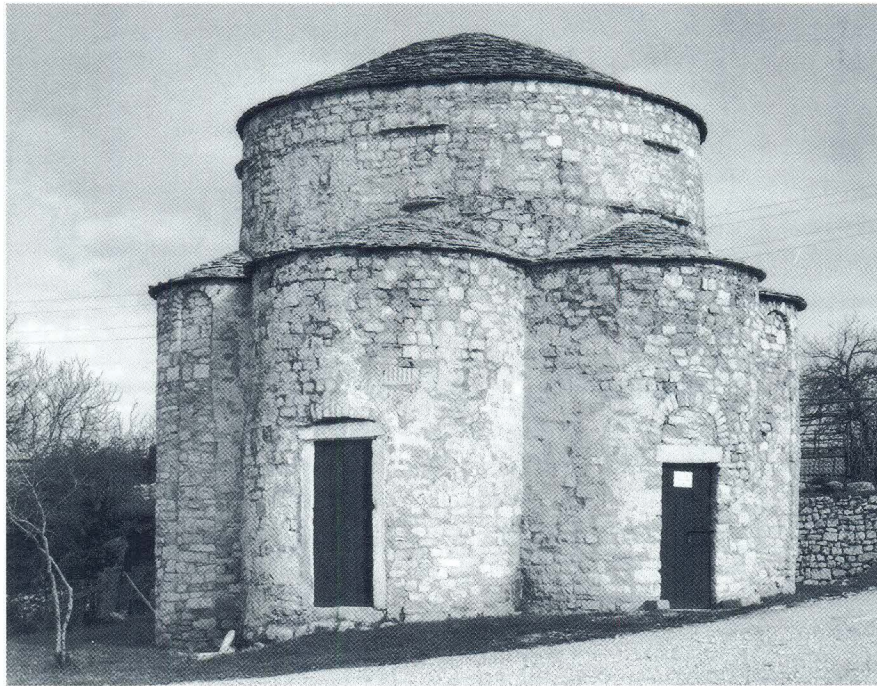
² Za svu stariju literaturu o šesterolistima vidi dalje u tekstu, te najnovije radove: *P. Vežić*, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, *Diadora* 13, Zadar 1991, str. 323.; *I. Petricoli*, Od Donata do Radovana, Split 1990.; *T. Marasović*, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta* III ser., sv. 14., Zagreb 1984, str. 135.

Šesterolisne crkve u Dalmaciji i zadarski baptisterij (prema P. Vežiću)

posve sačuvana, crkva sv. Trojice u Splitu,³ omogućuje da se rekonstruiraju ostale, poznate uglavnom po arheološkim ostacima. Dvije su takve građevine tek

³ J., T. i M. Marasović, Crkva sv. Trojice u Splitu, Split 1971. Crkva je doduše djelomično rekonstruirana u visini tambura i kupole.

Sv. Trojica u Splitu

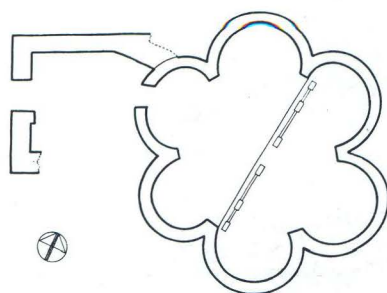
zabilježene: crkva u Kakmi⁴ i crkva sv. Krševana u Zadru,⁵ a vrlo je slabo sačuvana ona u Bribiru⁶ i samo nešto bolje crkva sv. Jurja u Škabrnji.⁷ Sve ostale sačuvane su u visini jednog do dva metra.

⁴ Crkva se samo spominje u: *P. Vežić*, O centralnim građevinama, str. 334. O njoj je izvjestio na znanstvenom skupu "Benkovački kraj kroz vijekove", Benkovac 1983., M. Zekan (Predromanička arhitektura i skulptura benkovačkog kraja).

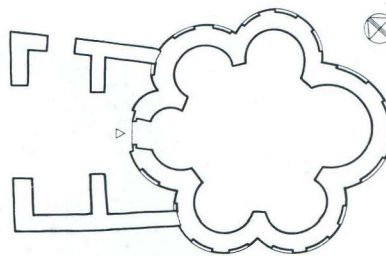
⁵ O rotondi Sv. Krševana u Zadru ipak se nešto više zna na temelju jedne makete Zadra iz 16. st. Vidi u: *I. Petricioli*, Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, 2, Zadar 1958.

⁶ Tek su dvije konhe otkrivene pod novijom crkvom. Vidi u: *S. Gunjača*, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru, Kolokvij o Bribiru, Zagreb 1968., str. 39. Kako arheološka istraživanja nisu do kraja provedena, već se od početka razmišljalo o tome je li crkva šesterolisna ili osmerolisna. Tome je pridonijela i nejasna rekonstrukcija otkrivenih konhi vrlo slabih ostataka. Vidi o tome u najnovijem pokušaju rekonstrukcije građevine: *V. Bakulić*, Bribirska rotunda, Bribir u srednjem vijeku, Split 1995., str. 37-39. Tako *T. Marasović* ostavlja mogućnost da je bila osmerolisna (Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, str. 37.), dok *T. Burić* (Arhitektura i skulptura, u katalogu: Bribir u srednjem vijeku, Split 1987, str. 29) i *P. Vežić* (O centralnim građevinama, str. 335.) pretpostavljaju šesterolisni oblik. Do dovršetka istraživanja zato valja ostaviti pitanje po strani, a bribirska rotunda, kao i ona u Kakmi do tada samo svjedoče o ukupnom broju takvih građevina u Dalmaciji.

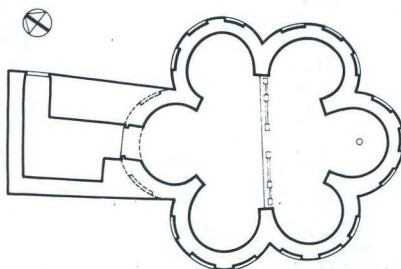
⁷ Crkva je nedavno otkrivena. *N. Jakšić*, Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv.

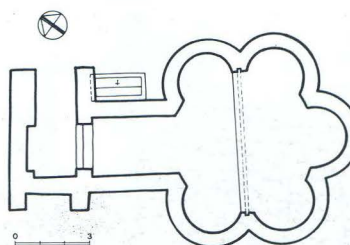
BRNAZE - SV. MIHOVIL

PRIDRAGA - SV. MIHOVIL

KAŠIĆ

ZADAR - SV. MARIJA

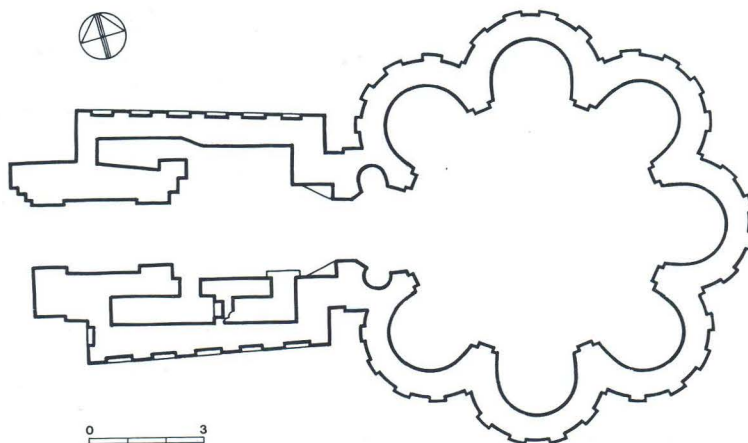
Šesterolisti s naknadno pridodanim vestibulom (osim Stomorice u Zadru)

Sve su uglavnom jednakih osobina: šest je konhi radijalno postavljeno oko središnjeg prostora nadsvodenog kupolom na tamburu. Dvije zadarske crkve ponešto su drugačije. Na mjestu ulazne konhe nalazi se pravokutni vestibul nadvišen tornjem, barem kod Stomorice, ali valja naglasiti da tri druga šesterolista dobivaju naknadno (trenutno je nevažno kada se to događa) na zapadnoj strani neku vrst vestibula: Kašić, Pridraga i Brnaze. Razlikuje se i osmerokonhna crkva u Ošlju, mnogo južnije od svih ostalih primjera,⁸ dok bi se za crkvu u Bribiru možda također moglo pretpostaviti osmerokonhni oblik. Dimenzije svih crkava približno su jednake, a dijametar im se kreće između 10 i 11 metara.⁹ Razlikuju se pak po razradi vanjskog zidnog plašta, dok su građevine u Trogiru, Pridrazi, Splitu, Kašiću i Ošlju lezenirane, a ostale imaju glatki zidni plašt.

Jurja i Sv. Luke - problem ubikacije i identifikacije, Starohrvatska prosvjeta III ser., sv. 17 (dalje SHP), Zagreb 1988, str. 120. Ni ta crkva nije do kraja istražena, te se mogu očekivati novi podaci. Valja upozoriti i ovdje da je na sl. 1. rekonstruirana zapadna, ulazna apsida, jer nikakvi njeni tragovi nisu preostali. Moguće je također da je umjesto te apside bio i pravokutni ulazni krak.

⁸ T. Marasović, Ranosrednjovjekovna crkvice u Ošlju kod Stona, Peristil 2, Zagreb 1957, str. 83.

⁹ P. Vežić, Krstionica u Zadru, Peristil 34, Zagreb 1991., str. 22.

Ošlje, osmerolist, tlocrt

Pitanje modela po kojem su dalmatinski šesterolisti građeni više se puta postavljalo.¹⁰ T. Marasović je odavno uočio formalne veze dalmatinskih šesterolista sa splitskom katedralom i zadarskim baptisterijem u kojemu je vidio neposredan uzor.¹¹ Poslije se direktnije priklanja splitskoj katedrali, dakle Dioklecijanovu mauzoleju kao izvorištu, možda čak i zadarskog baptisterija, a i šesterolista u splitskoj okolici.¹² Tek je nedavno metrološkim analizama P. Vežića precizno utvrđena veza šesterolista sa zadarskim ranokršćanskim baptisterijem.¹³ Iako postoji razlika u vanjskom obliku baptisterija i šesterolista, valja naglasiti formalne sličnosti interijera, topografsko grupiranje crkava u okolicu Zadra i dimenzije vrlo bliske baptisteriju. Dimenzije su, naime, gotovo identične za četiri šesterolista: Sv. Marija u Zadru, Sv. Mihovil u Pridrazi, Sv. Trojica u Splitu i Sv. Marija u Trogiru. Najmanja, Sv. Juraj u Škabrnji, ulazi vanjskim dijametrom u nutarnji dijametar baptisterija, a najveća, ona u Kašiću, tek je nešto veća od zadarske krstionice.¹⁴ I. Petricioli, s punim pravom, puno opreznije utvrđuje da bi zadarski baptisterij mogao biti tek priručni uzor.¹⁵ Naime, iako su graditelji srednjovjekovnih crkava mogli uzeti zadarski baptisterij kao direktan model nutarnjeg prostora i dimenzija, ne vidi se sasvim direktna genetska veza, to više što je razlika u funkciji bitna. Zadarski je baptisterij bio

¹⁰ Vidi svu stariju literaturu u: P. Vežić, *Krstionica u Zadru*, str. 21., bilj. 23.; T. Marasović, *Regionalizam*, str. 135.

¹¹ T. Marasović, *Šesterolistni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*, disertacija, Zagreb 1958, neobjavljeno. Isti, *Prilog morfološkoj klasifikaciji*, str. 37.

¹² T. Marasović, *Regionalizam*, str. 149.; isti, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994, str. 159.

¹³ P. Vežić, *Krstionica u Zadru*, str. 22.

¹⁴ Isto, str. 22., sl. 23.

¹⁵ I. Petricioli, *Od Donata do Radovana*, str. 20.

samo jedna od građevina koja je bila pri ruci srednjovjekovnim graditeljima, a nije nemoguće da je bilo još sličnih, ali drugačijih funkcija. Valja isto tako podsjetiti na činjenicu da su brojni tipovi predromaničke arhitekture u Dalmaciji, jednako kao i tehnike gradnje, pojedini oblici itd. dijelom graditeljske tradicije koja u ranom srednjem vijeku kontinuirala kao najnormalnija konstanta. Geneza je puno kompleksnija i bit će predmetom zasebne rasprave, ali i sada ne treba isključiti mogućnost da su neke od šesterolisnih crkava ranokršćanskog podrijetla ili barem odraz kontinuiteta oblika.

* * *

Datiranje predromaničkih šesterolista u Dalmaciji postavlja se kao težak problem zbog pomanjkanja preciznijih podataka. Paralelno s rastućim poznavanjem tih crkava i novim nalazima datacija je fluktuirala između 8. i 11. stoljeća, ovisno o procjenama samih istraživača.¹⁶ Kod sinteznih pak promišljanja, vodeći računa o ukupnom broju građevina i njihovoj formi, suprotstavila su se dva posve različita mišljenja. T. Marasović početno sve crkve šesterolisnog oblika, po mom sudu vrlo ispravno, smješta u široko razdoblje od 8. do 11. st.,¹⁷ potom u 8-10. st.,¹⁸ te na kraju u 8-9. st.¹⁹ Pritom preciznije određuje neke od njih, primjerice Sv. Trojicu u Splitu u 8/9. st. na temelju skulpture, ili Sv. Mariju u Trogiru u rano 8. st. na temelju jednog dokumenta.²⁰ Nasuprot njemu, Ž. Rapanić pretpostavlja da bi svi šesterolista mogli biti djelo jedne radionice i jedne generacije graditelja.²¹ Nakon metroloških analiza Vežić je pretpostavio da su svi šesterolista djelo iste radionice,²² ali se poslije vratio nešto širim datacijama.²³

Različitim metodama ipak se može pouzdanije datirati barem nekoliko predromaničkih šesterolista. Analiza liturgijskog namještaja je pritom jedna od najsigurnijih metoda. Među šesterolisnim crkvama, skulptura one u Kašiću je najbolje datirana. Njena oltarna pregrada izrađena je u radionici iz doba kneza

¹⁶ Vidi o tome iscrpno u: *J., T. i M. Marasović*, Crkva sv. Trojice, str. 28; *T. Marasović*, Regionalizam, str. 135.

¹⁷ *T. Marasović*, Prilog morfološkoj klasifikaciji, str. 37.

¹⁸ *T. Marasović*, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Split 1994., str. 58. Taj je tekst doradeni prethodni. Autor ne objašnjava, međutim, koji su ga razlozi naveli na to da u novijem tekstu drugačije odredi kronološki raspon šesterolista, niti se osvrće na svoju prijašnju dataciju.

¹⁹ *T. Marasović*, Graditeljstvo starohrvatskog doba, str. 159.: "... a sve su nastale u okvirima ranog srednjeg vijeka pretežno u ranijoj fazi predromanike (8-9. st.)" U istoj knjizi Marasović donosi, dakle, dvije različite datacije za šesteroliste, što zbunjuje jer autor ni ovdje ne komentira svoje prijašnje stavove, pa je teško razlučiti iz čega proizlazi takva evolucija mišljenja u datiranju šesterolista.

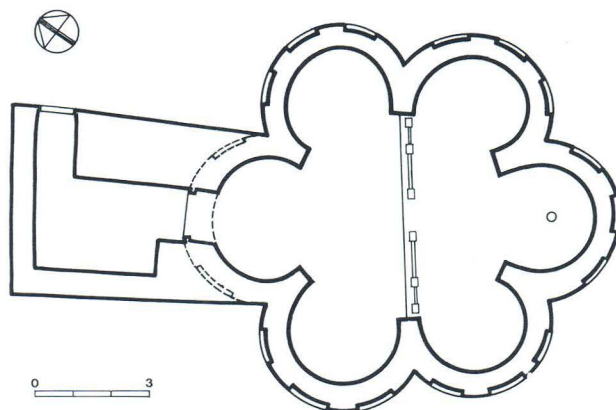
²⁰ *J., T. i M. Marasović*, Crkva sv. Trojice; isti, Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12-13, Zagreb 1989, str. 30.

²¹ *Ž. Rapanić*, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split 1987, str. 173-174.

²² *P. Vežić*, Krstionica u Zadru, str. 23.

²³ *P. Vežić*, O centralnim građevinama, str. 364.

Trpimira, dakle sredinom 9. stoljeća.²⁴ Kako su u ostacima crkve nađeni tragovi samo jedne oltarne pregrade, crkvu bi valjalo datirati u isto vrijeme. Moglo bi se tvrditi da to nije dovoljan argument. Ali poznavajući ranosrednjovjekovne crkve u Dalmaciji, čestu upotrebu skulptiranih elemenata pri pregradnjama arhitekture, spolia u nekropolama itd., teško je zamisliti da se ne bi pronašao koji fragment neke druge oltarne pregrade da je ona postojala.

Kašić, šesterolist, tlocrt (prema V. Delongi)

Analiza liturgijskog namještaja ostalih šesterolista ne daje takve mogućnosti precizne datacije. Ipak valja naglasiti kako pregrada Sv. Mihovila u Pridrazi pokazuje velike sličnosti s onom u Kašiću, kao što su konačno i crkve skoro identične.²⁵ To je svakako djelo 9. st., no problem je teži jer skulptura nije homogena, i količina materijala mogla bi ukazivati na jednu promjenu liturgijskog namještaja.²⁶ Međutim, najnovijim analizama N. Jakšić je utvrdio da je skulptura u Pridrazi vrlo bliska onoj u Kašiću, i time radionici iz doba

²⁴ V. Delonga, Starohrvatska crkva na "Mastirinama" u Kašiću kod Zadra, SHP 18, Split 1988, str. 65. Iscrpnom komparativnom analizom skulpture i rekonstrukcijom oltarne pregrade, V. Delonga predlaže dataciju u drugu polovicu 9. st. Već je tu radionicu definirao i odredio Trpimirovim vremenom N. Jakšić u na žalost nepubliciranoj disertaciji (1986). Za produkciju te radionice vidi među ostalim: I. Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980., str. 114; M. Jurković, O arhitekturi hrvatske države IX stoljeća, izd. HADa 15, Zagreb 1992, str. 68.

²⁵ S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, SHP 8-9, 1963, str. 7.; V. Delonga, nav. dj., str. 67-80.

²⁶ M. Jurković, La rotonde de Saint Donat a Zadar et les églises hexaconques carolingiennes en Croatie, Actes du colloque "Guillaume Olpiano et l'architecture des rotondes", Dijon, 23-25. 9. 1993, Dijon 1996., str. 237-256.

kneza Trpimira.²⁷ Skulptura pak Sv. Mihovila u Brnazama sigurno je predromanička, dakle iz 9.-10. stoljeća. Premalo je fragmenata sačuvano, a ni oni nisu homogeni,²⁸ no s velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti 9. st. Datacija pak crkve sv. Trojice u Splitu počiva na analizi namještaja koji pokazuje karakteristike rane pleterne skulpture.²⁹

Jedina šesterolisna crkva koja se možda spominje u ranosrednjovjekovnim izvorima jest Sv. Marija u Trogiru, u dokumentu iz 715-717.³⁰ No može se izraziti sumnja u pouzdanost izvora. Naime, kasna i višekratna transkripcija dokumenata spominje kako je crkva Santa Maria de Platea izgrađena na nekoj prijašnjoj crkvi. Iskopavalo se u unutrašnjosti šesterolista, ali ne ispod prve razine poda, što ostavlja nepoznatom antičku situaciju.³¹ Dakle, spominjanje Sv. Marije početkom 8. st. može se odnositi i na neku raniju crkvu, to više što i dokument govori o izgradnji novije crkve na mjestu stare. Crkva je inače dobro poznata zahvaljujući Clerisseauovu crtežu iz 1757.³² godine i detaljnom opisu iz 1833, prije negoli je rušena.³³ Sudeći po tom crtežu građevina je evidentno romanička. Na žalost ne može se zaključiti je li crkva posve romanička ili samo preuređena u 12. st. A kada se svi ti poznati podaci uzmu u obzir, može se postaviti čitav niz pitanja. Naime, je li prva građevina antički objekt ili pak ranokršćanski? Je li uopće crkva iz ranog 8. st., ako je dokument vjerodostojan, šesterolisna ili je takva tek romanička građevina? Ako je šesterolisna, preuzima li možda oblik ranije građevine koja bi mogla biti ranokršćanska ili antička?³⁴ Valja napomenuti i da su novija istraživanja ispred crkve, na mjestu kasnije crkve sv. Sebastijana, otkrila neku vrst predvorja sa sarkofazima.³⁵ Nužna su, dakle, daljnja istraživanja u dubinu, i to u samoj crkvi, jer bez toga sporni dokument ostaje bez vrijednosti.

Zaključujući, samo relativna kronologija može biti uspostavljena za predromaničke šesteroliste. Osim crkve u Kašiću, koja se može datirati u sredinu 9. stoljeća, i one u Pridrazi, sve ostale treba dalje istraživati. Relativno kronološki, prema skulpturi, crkva sv. Trojice u Splitu može se postaviti prije Kašića, dakle na kraj 8. st. ili u rano 9. st. Kašić, Sv. Mihovil u Pridrazi i Sv. Mihovil u Brnazama su iz 9. st., a za sve ostale teško je reći. No sasvim je jasno da ne pripadaju jednom kratkom vremenu nastanka ni jednoj radionici, o čemu će još biti riječi.

²⁷ N. Jakšić, hrvatska umjetnost u drugoj polovici 9. stoljeća, znanstveni skup "Karolinško i Otonsko doba", Motovun, 9-12. 5. 1996, knjiga sažetaka, str. 3. Tekst je u tisku za Hortus Artium Medievalium 3.

²⁸ S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazama kod Sinja, SHP 4, 1955, str. 85.

²⁹ J., T. i M. Marasović, Crkva sv. Trojice, str. 30.

³⁰ T. Marasović, Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, str. 30.

³¹ T. Marasović, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, SHP 8-9, 1963, str. 83.

³² T. Marasović, Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, Razprave V, Hauptmannov zbornik Ljubljana 1966, str. 99.

³³ T. Marasović, Iskapanja crkve, str. 84.

³⁴ To je već primijetio i P. Vežić, O centralnim građevinama, str. 364., bilj. 83.

³⁵ Isto, str. 364.

O funkciji predromaničkih šesterolista nije se puno raspravljalo,³⁶ a upravo je to pitanje rješenje kojega objašnjava i širok vremenski raspon njihova postanka, a i rasprostranjenost.

U razmatranju funkcija naših šesterolista već su i sami titulari indikativni, usmjerujući rješenje problema. Ne znamo ih doduše za sve crkve, ali one poznate su većinom posvećene sv. Mariji ili sv. Mihovilu. Titular sv. Mihovila nose dvije crkve³⁷ - ona u Brnazama po toponimu Mijoljača³⁸ i ona u Pidrasi po toponimu Mijovilovac.³⁹ I više, na oltarnim pregradama obiju crkava fragmentarni natpisi to potvrđuju. Na arhitravu u Pidrasi nalazi se natpis MICHA(elis arch)ANGELI⁴⁰, a na fragmentu zabata iz Brnaza nalazi se natpis (princi)PEM ANGE(lorum).⁴¹ Na fragmentiranoj pregradi crkve sv. Trojice u Splitu pak piše MICHAELI ARC(hangeli),⁴² što bi moglo ukazivati na prvotni titular crkve, ili samo to da je jedan od tri oltara bio posvećen sv. Mihovilu.

Dvije crkve nose titular sv. Marije - ona u Trogiru i ona u Zadru. Za bribirsku crkvu nije posve sigurna posveta, bez obzira na to što se često spominje kao Sv. Marija.⁴³ Crkva u Škabrnji posvećena je sv. Jurju, kako to potvrđuju dokumenti 12. stoljeća.⁴⁴ Kasnije povećana crkva iz 15. st., kojoj šesterolist postaje novo svetište, nosi titular Bogorodice.⁴⁵ Posljednja crkva za koju znamo kome je posvećena, a nije vezana uz dominantne titulare, jest druga crkva u Zadru posvećena gradskom patronu sv. Krševanu.

Unatoč tomu što nekim šesterolistima ne znamo posvete, a od ostalih nisu svi vezani uz Mariju ili Mihovila, valja već sada naglasiti blisku vezu šesterolista s marijalnim kultom. Među tih desetak šesterolista naći ćemo, naime, sve funkcije vezane za Bogorodičin kult i njegove derivate.

³⁶ Tek je *I. Fisković* naslutio memorijalne funkcije pojedinih šesterolista (O grobnim spomenicima u srednjovjekovnoj Dalmaciji, Dometi 5, Rijeka 1985., str. 45.) a *P. Vežić* (O centralnim građevinama, str. 366.) za pojedine pretpostavljajući funkciju mauzoleja ili pak rodovske zadužbine, one izgrađene izvan gradova promatra u socijalnom kontekstu i kroz kontinuitet življenja u prostoru. To posljednje, međutim, nema bitnih veza s funkcijama šesterolista.

³⁷ U literaturi se uvriježilo da i šesterolist u Kašiću nosi titular Sv. Mihovila (vidi: *Ž. Rapanić*, Predromaničko doba, str. 173.; *T. Marasović*, Graditeljstvo starohrvatskog doba, str. 158). Međutim, nema pouzdanog argumenta za takvo što. Vidi: *V. Delonga*, nav. dj., str. 81.

³⁸ *S. Gunjača*, Starohrvatska crkva, str. 85.

³⁹ Isti, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, str. 28.

⁴⁰ O.c., str. 42.

⁴¹ Isti, Starohrvatska crkva, str. 116.

⁴² *J., T. i M. Marasović*, Crkva sv. Trojice, str. 7.

⁴³ *T. Burić* je pokazao da se titular sv. Marije odnosi na jednu kasniju crkvu, ali ostavlja mogućnost da je i šesterolist bio također posvećen Djevici. Osim tih dviju crkava na Bribiru postoje ostaci još dviju, a dokumenti donose dva moguća titulara, sv. Ivan i sv. Spasitelj. Jedan od tih mogao bi biti titular šesterolista. Vidi: *T. Burić*, Ranosrednjovjekovna skulptura s Bribira, SHP 16, Split 1987, str. 122.

⁴⁴ *N. Jakšić*, nav. dj., str. 120.

⁴⁵ To, međutim, ne može biti razlog da se smatra da je i šesterolistu titular sv. Marija, kako se uvriježilo u literaturi: *P. Vežić* O centralnim građevinama, str. 332.; *Ž. Rapanić*, Predromaničko doba, str. 173.

Na najjednostavnijoj razini proučavanja valja ustanoviti da su u ranom srednjem vijeku, poglavito u karolinškom svijetu, rotunde posvećene Djevici bile uglavnom privatni oratorij.⁴⁶

Dakako, veza je simbolička i posve jasna.⁴⁷ Prisjetimo se samo da je grobnica Djevice u Jeruzalemu bila rotonda. Rotonde su bile prva marijanska svetišta poput oktogona na brdu Garizim u Palestini. Samo su u Konstantinopolisu postojale tri rotunde posvećene Djevici iz kasne antike a u funkciji martirija. Među njima najvažnijom se čini crkva Bogorodice od fara koju je izgradio Konstantin Kopronim u 8. st., a koja je bila imperijalna kapela. Isto se događa na karolinškom zapadu i nije čudno da Karlo Veliki izabire oblik rotonde za svoju kapelu. Valja podsjetiti na to da u složenom ikonografskom i liturgijskom sustavu kapele ključnu ulogu igraju titulari sv. Spasitelja i sv. Marije.⁴⁸ U tek površnom izboru naglašavam kako je velik broj kastralnih rotondi srednjeg vijeka posvećen Mariji - naravno kao privatne kapele, kao i mnoge druge palatinske dvokatne centralne građevine. U predromanici pak ili u ranijem 11. st. mnoge su aksijalne rotunde posvećene Mariji, od Auxerre, Flavignya do Dijona, ali su vezane s kultom sv. Mihovila. U samostanskim sklopovima rotonde su često marijalne ili Mihovilove - sjetimo se rotonde sv. Marije od jaslica u Cuxi ili rotonde sv. Mihovila u Fuldi. U osi crkava poput Geneve ili Hildesheima podižu se rotunde posvećene Mariji. Podsjetimo se da aksijalna rotonda Sv. Marije uz Sv. Benigne u Dijonu ima na gornjoj razini kapelu posvećenu sv. Mihovilu. Uske su dakle veze u karolinškoj ikonosferi arhandela s Marijinim kultom, započete još u Centuli.⁴⁹

Iz ovih tek usputnih napomena vidljiva je direktna veza Marije i Mihovila, što će za naše šesteroliste biti također značajno. Jasno se profiliraju i funkcije centralnih građevina posvećenih Mariji ili pak arhandelu. Uglavnom su to privatne kapele, često memorijalnog ili funerarnog karaktera, proizlazeći iz antičkih i kasnoantičkih mauzoleja.⁵⁰

Koliko od toga možemo vidjeti i na našim šesterolistima? Tako je crkva sv. Jurja u Škabrnji privatni oratorij plemićke porodice, kako to potvrđuju dokumenti.⁵¹ Crkva na Bribiru smještena je na dominantnom položaju utvrdenoga grada Šubića,⁵² a rotonda u Kašiću na velikom posjedu.⁵³

⁴⁶ C. Heitz, *La France préromane*, Paris 1987., str. 160.

⁴⁷ A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, T I., Paris 1946., str. 559-579.; R. Krautheimer, *Sancta Maria Rotunda, Arte del Primo Millenio*, Atti dell II convegno per lo studio dell'arte dell'alto medio evo, Pavia 1950., 21-27.

⁴⁸ C. Heitz, nav. dj. str. 222.

⁴⁹ Isti, str. 222.

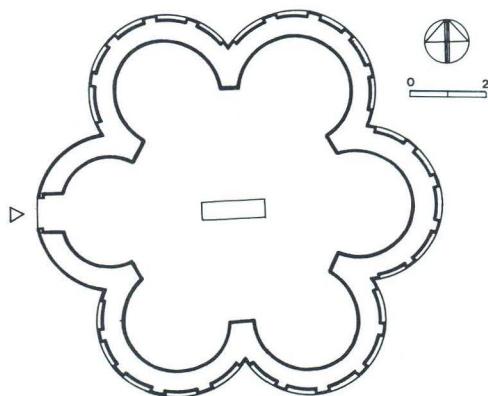
⁵⁰ O tome vidi najnoviju studiju N. Duval, *Le plan centré dans l'architecture chrétienne: formes et fonctions (a propos de la rotonde de Carthage)*, *Revue des études anciennes*, Quebec 1994.

⁵¹ N. Jakšić, nav. dj., str. 120.

⁵² T. Burić, *Arhitektura i skulptura*, bilj. 29., str. 28.

⁵³ V. Delonga, nav. dj., str. 39.

Dvije se pak crkve približavaju kasnoantičkim uzorima po svojoj funerarnoj funkciji. Sv. Marija u Trogiru imala je sarkofag u podu točno u središtu građevine.⁵⁴ Sv. Marija u Zadru je pak imala sarkofag u arkosoliju sa sjeverne strane vestibula.⁵⁵

Trogir, Sv. Marija tlocrt (prema T. Marasoviću)

Sve te činjenice omogućuju nam trasirati opći tijek evolucije funkcija dalmatinskih šesterolista. Po formi se oni ne moraju nužno vezati za zadarski baptisterij, već i za ranije građevine funerarne funkcije. Po funkcijama one su derivati Beata Maria Rotunda, što konačno potvrđuju i titulari - sv. Marija i sv. Mihovil, koji je vrlo često vezan uz Djevicu. Ali u paragenezi funerarne funkcije i nastanak šesterolista na vrlo precizno odabranim mjestima ima još veću vrijednost.

Crkva sv. Krševana u Zadru, na žalost nestala, bila je izgrađena na rubu antičke nekropole.⁵⁶ Prije negoli se možda i pronade, možemo samo pretpostaviti da je crkva imala kasnoantičkog prethodnika ili pak da je čak jedan od najranijih primjera šesterolisnih crkava, izgrađena možda i u razdoblju znatno ranijem od 9. stoljeća. Zato je i važno spoznati da je posvećena gradskom zaštitniku.⁵⁷ Ne idući dalje od mogućih hipoteza, ne bi bilo čudno da je crkva sv.

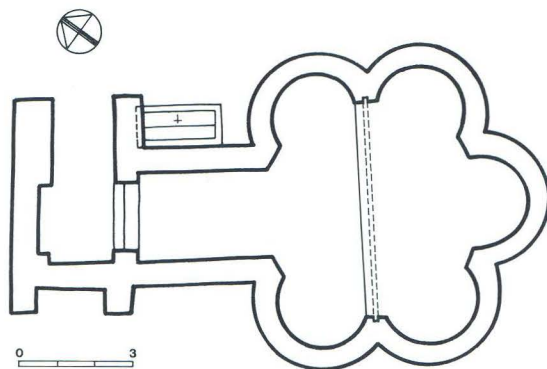
⁵⁴ T. Marasović, *Iskapanja crkve*, str. 87.

⁵⁵ I. Petricoli, *Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru*, *Diadora* 4, Zadar 1968., str. 247.

⁵⁶ I. Petricoli, *Nalaz kasnoantičkih grobova u Zadru*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 54, Split 1952, str. 199.

⁵⁷ Naravno, nije pouzdano utvrđeno kada su moći sv. Krševana dospjele u Zadar, a među predajama vrijeme fiksira onu koja govori o 649. godini (Ć. Iveković, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru*, djela Jazu 30, Zagreb 1931, str. 13.). Nama je zanimljiva legenda, sačuvana u prijepisu iz 1498. godine, koja govori o pronalaženju moći sveca u samoj blizini grada (Ć. Iveković, *nav. dj.* str. 49-51. donosi prijepis dokumenta) i prijenosu moći u sam grad.

Krševana najraniji svečev oratorij još od kasne antike. Pri tome je doista važna spoznaja da je mučnikovo tijelo bilo u prvi mah u samoj blizini grada, a položaj crkve njemu posvećene uz nekropolu kasnoantičkog doba. Kada se uzmu u obzir te činjenice, moguće je pretpostaviti, dakle, jedan raniji mauzolej ili pak naknadno podizanje oratorija na mjestu pronalaska tijela. To važnije bi bilo pronaći točnu lokaciju crkve zabilježene na maketi Zadra i provesti arheološka istraživanja.

Zadar, Stomorica, tlocrt (prema I. Petricioliju)

Funerarna funkcija jasno je vidljiva u crkvi sv. Marije u Trogiru sa svojim sarkofagom točno posred rotunde. Ta je crkva trebala doista biti mauzolej, vežući se time za ranokršćanske prethodnike. Spominjana možda početkom 8. stoljeća, mogla bi biti ona nedostajuća karika u lancu. Ako je dokument valjan, crkva je mogla preuzeti formu neke ranije građevine. I, dalje, nedavno su vršena istraživanja pred crkvom gdje je nađena jedna vrst vestibula sa sarkofazima.⁵⁸ Kako istraživanja još nisu publicirana, ne može se suditi o stratigrafiji, ali što se funkcije tiče to su vrlo značajne indicije. Šesterolist u Bribiru je najvjerojatnije privatni oratorij Šubića, kao što je Sv. Juraj Škabrnji familijarni oratorij. Ali i ovdje treba naglasiti kako se ispred crkve i pod crkvom na Bribiru nalazila kasnoantička memorija, potvrđena sarkofazima.⁵⁹

Crkva sv. Trojice u Splitu, datirana po skulpturi u 8/9. st., jedna je od najranijih, a veže se funerarnim funkcijama po dvojim vratima-vrata živih i vrata mrtvih, što je uobičajena praksa u srednjovjekovnoj Dalmaciji.⁶⁰

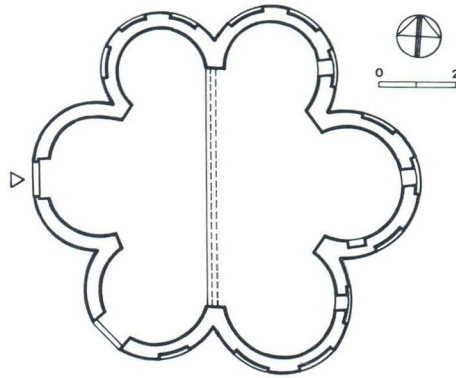
Crkve izgrađene u 9. stoljeću uglavnom su privatni oratoriji s oltarnom pregradom koja je dijelila tri apside od ostatka prostora. Crkva u Kašiću je dio velikog posjeda, na teritoriju koji pripada jednoj od najjačih plemićkih porodica

⁵⁸ P. Vežić, O centralnim građevinama, str. 364.

⁵⁹ Bribir u srednjem vijeku, Split 1995, str. 37.

⁶⁰ C. Fisković, Romaničke kuće u Splitu i Trogiru, SHP 2, Split 1952, str. 136.

ranog srednjeg vijeka, Kačićima.⁶¹ Crkva sv. Mihovila u Pridrazi je oratorij samostana, što su potvrdila arheološka istraživanja i drugi toponim lokaliteta Manastirine.⁶²

Split, Sv. Trojica, tlocrt (prema T. Marasoviću)

No lokacija više šesterolista daje zanimljive argumente s motrišta geneze funkcija. Crkva i samostan sv. Mihovila u Pridrazi izgrađeni su na antičkom lokalitetu, vjerojatno vili rustici, i među skulpturama pronađeno je nešto ranokršćanske plastike.⁶³ Isto vrijedi i za Sv. Mihovila u Brnazama.⁶⁴ Crkva u Kašiću daje još više elemenata. Izgrađena je na ostacima antičkog objekta, u blizini ville rustice. Fragmenti cipusa, titula, nadgrobni natpisa, ara, iznijeli su pretpostavku o postojanju svetišta - fanuma, u okviru ville rustice.⁶⁵ Fragmenti ranokršćanske skulpture datirani u početak 5. stoljeća naveli su V. Delongu na pomisao da je to svetište pretvoreno u ranokršćanski oratorij,⁶⁶ što jasno pokazuje kontinuitet kulturnog mjesta i po tome funkcija. Slično vrijedi i za Bribir. Tik do crkve, ali i pod njom, nadena je grobna komora s ranokršćanskim sarkofazima.⁶⁷

Ako tomu dodamo i crkvu sv. Marije u Zadru sa sarkofagom pod arkosolijem, može se ustanoviti funkcionalna konstanta predromaničkih šesterolista u Dalmaciji. Čak je i u kasnijem vremenu povrat tim prastarim

⁶¹ Dokumenti 13. stoljeća spominju selo kao Casich (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. III, Zagreb 1905, str. 177.), što evocira ime Kačića. Vidi: V. Delonga, nav. dj., str. 39.

⁶² S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac, str. 28.

⁶³ Isto, str. 40.

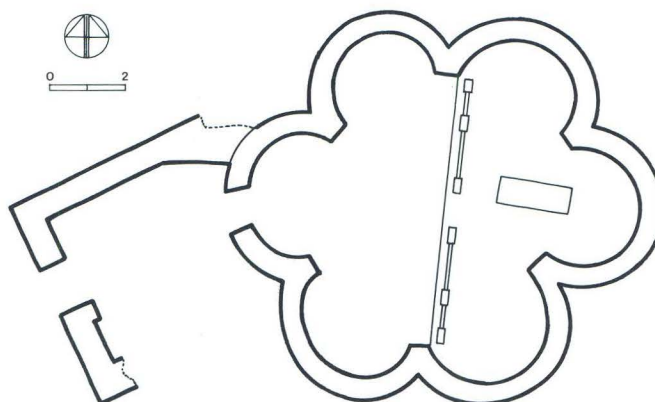
⁶⁴ S. Gunjača, Starohrvatska crkva, str. 108.

⁶⁵ V. Delonga, nav. dj., str. 86.

⁶⁶ Isto, str. 61.

⁶⁷ T. Burić, Ranosrednjovjekovna skulptura, str. 121.

funkcijama uočljiv. Primjerice u Brnazama, vjerojatno u 13. st., sudeći po ostrugama nadenim u grobu, uništen je oltar da bi na njegovo mjesto došao grob na kat, vjerojatno za nekog plemića.⁶⁸

Brnaze, Sv. Mihovil, tlocrt (prema S. Gunjači)

Zaključujući ovu kratku raspravu, htio bih naglasiti evidentan kontinuitet kultnog mjesta za gotovo sve šesteroliste, i gotovo uvijek na mjestu nekog kasnoantičkog ili antičkog sklopa. Bez novih istraživanja, teško je reći slijede li one svojim oblikom ranije uzore ili doista priručni zadarski baptisterij. U svakom slučaju, dug vremenski raspon izgradnje od najranijih nam potvrđenih primjera Sv. Trojice u Splitu (ako je zasad presmiono smatrati zadarskog Sv. Krševana najranijim primjerom, pa potom još nedovoljno potvrđen Trogir), do vjerojatno najmlađeg Sv. Jurja u Škabrnji i osmerolista u Ošlju pokazuju perzistenciju forme ali i funkcije. Ako prva oblikovna rješenja treba i dalje tražiti, funkcije se jasno iskazuju kao memorijalne, u različitim varijantama. Od gotovo sigurnih mauzoleja, dakle funerarnih funkcija, i memorijalnih kapela, do samostanskih oratorija i privatnih kapela, sve se one vežu uz vrlo jasne spomene “Beate Marije Rotunde” prateći kompleksnu evoluciju kakva se zbivala na kršćanskim prostorima Istoka i Zapada.

Na kraju valja istaknuti još jednu činjenicu koja potvrđuje upravo iznesene postavke. Šesteroliste, naime, susrećemo i na području hrvatske države i bizantske teme Dalmacije, dakle na područjima različitih liturgijskih praksi u 9. st. To je bilo moguće upravo zato što šesterolisne građevine nemaju nikakve euharistijske liturgijske funkcije, dakle ne pripadaju redovnoj crkvenoj organizaciji župa. Nasuprot, one pokrivaju univerzalni segment liturgijske prakse, onaj memorijalni, načelno jednak u svim kršćanskim prostorima. U slučaju se šesterolista, dakle, može pratiti već nam poznata praksa u ranom srednjem vijeku na hrvatskim prostorima. Kao i u skulptorskim radionicama, i graditelji tih crkava, služeći se starim načinima rada, koristeći se prije stečenim iskustvima i baštinjenim tipom, unijeli su ga u hrvatsku državu najkasnije sredinom 9. st., u doba kneza Trpimira.

⁶⁸ S. Gunjača, *Starohrvatska crkva*, str. 106.

LES ÉGLISES HEXACONQUES PRÉROMANES EN DALMATIE - PROBLÈMES DE FONCTIONS

Miljenko Jurković

Les églises hexaconques en Dalmatie font depuis longtemps partie du corpus d'architecture préromane en Croatie, en tant que type le plus cohérent. Jusqu'à présent une douzaine de ces églises ont été découvertes. La seule d'entre elles qui soit tout à fait préservée est l'église dédiée à la Trinité à Split, qui nous permet de restituer les autres, connues par leur vestiges. De celles-ci, deux ont disparu: les églises de Kakma et Saint-Chrysogone à Zadar, et les moins préservées sont celles de Bribir et Saint-Georges à Škabrnja. Toutes les autres sont préservées à une hauteur de un à deux mètres.

Toutes ces églises sont à peu près semblables: six conques sont radialement disposées autour de l'espace central voûté d'une coupole sur tambour. Deux exemples seulement, à Zadar présentent une différence. A la place de la conque d'entrée se trouve un vestibule rectangulaire surmonté d'une tour, mais il faut dire que trois autres églises hexaconques ont reçu dans un deuxième temps une sorte de vestibule: Kašić, Pridraga et Brnaze. De plus, l'église d'Ošlje, isolée au sud de la Croatie, possède huit conques. Du point de vue de leurs dimensions, elles ont toutes un diamètre d'environ 10 à 11 m. Elles ne diffèrent entre elles que par la décoration des murs extérieurs - quelques unes ont notamment des lésènes.

La question du modèle sur lequel ces églises ont été bâties, a été le sujet de plusieurs études, mais ce n'est que récemment, par des analyses métrologiques précises que le baptistère paléochrétien de Zadar fut reconnu comme modèle. Même s'il y a une différence dans la forme extérieure entre le baptistère et les hexaconques, il faut souligner les similarités formelles de l'intérieur, le regroupement topographique des édifices aux alentours de Zadar et les dimensions, presque identiques pour toutes les églises.

S'il n'y a plus de doutes concernant le modèle direct, la genèse, la datation et les fonctions des églises posent encore des problèmes. Sans s'attarder ici sur le problème de la genèse, il faut souligner que le baptistère de Zadar était seulement un bâtiment à portée de vue pour les architectes du haut Moyen Âge. La genèse est beaucoup plus complexe et sera le sujet d'une étude particulière, mais déjà on ne peut exclure la possibilité que certaines de ces églises soient d'origine paléochrétienne.

La datation se pose comme un problème difficile par le manque de données précises, mais il est clair que les édifices sont répartis dans une fourchette de temps assez large et qu'ils n'ont pas été construits par un seul atelier dans un court laps de temps. A part les églises de Kašić et de Pridraga qui peuvent être datées vers le milieu du IXe s. avec une certaine précision par l'analyse du mobilier liturgique, toutes les autres dépendent de nouvelles recherches. En chronologie relative, par la sculpture, l'église de la Trinité à Split peut être placée vers la fin du VIIIe ou au début du IXe s. L'église de Saint-Michel à Brnaze est du IXe s., et pour toutes les autres on peut seulement constater qu'elles appartiennent à l'époque préromane (carolingienne). Les documents, par contre, ne mentionnent que l'église de Sainte-Marie à Trogir, au début du VIIIe s.

La fonction des églises hexaconques de Dalmatie reste un sujet très dis-

cuté. Déjà les dédicaces sont indicatives. De celles qui sont connues, la plupart des exemples sont dédiés à Saint-Michael ou à la Vierge. Ces vocables confirment l'étroite liaison des hexaconques avec le culte marial et ses dérivés. Ainsi l'église de Saint-George à Škabrnja est un oratoire privé d'une famille noble, ce que confirment les documents. Celle de Bribir est située à une place dominante dans le siège fortifié des princes Šubić, et la rotonde de Kašić sur une grande propriété. Deux de ces églises se rapprochent par contre directement des antécédents tardo-antiques par leur fonction funéraire. Sainte-Marie de Trogir présentait un sarcophage dans le sol, au milieu de l'espace central. Sainte-Marie de Zadar avait un sarcophage encadré d'un *arcosolium* accolé au côté nord du vestibule.

Tous ces faits nous permettent de tracer l'évolution générale des fonctions des églises hexaconques en Croatie. Par leurs formes elles se rattachent toutes au baptistère paléochrétien de Zadar. Par leur fonction, elles sont dérivées des *Beata Maria Rotunda*, ce que finalement confirment leurs dédicaces. Mais dans la genèse leur fonction funéraire et l'implantation des églises à des endroits bien précis a une plus grande valeur. Ainsi, l'église de Saint-Chrysogone à Zadar, dédiée au patron de la ville, a été édifiée à une extrémité de la nécropole antique. Il se peut que ce fut le premier oratoire du saint dès l'antiquité tardive. La fonction funéraire est clairement visible dans l'église Sainte-Marie de Trogir avec son sarcophage. Cette église devait être un vrai mausolée, se rattachant par ceci aux antécédents paléochrétiens, tout comme Sainte-Marie à Zadar avec son sarcophage sous *arcosolium*. L'église de la Sainte-Trinité à Split se rattache aux fonctions funéraires par ses deux portes - la porte des vivants et la porte des morts. Les églises bâties au IXe s. étaient pour la plupart des oratoires privés. Celle de Kašić fait partie d'une propriété sur le territoire appartenant à la famille noble des Kašić. Saint-Michael de Pridraga était l'oratoire d'un monastère. Si on n'a pas de données précises pour Brnaze, l'église hexaconque à Bribir est l'oratoire privé des princes Šubić, tout comme Saint-Georges de Škabrnja était un oratoire familial privé. L'implantation de plusieurs de ces églises offre plus d'indices du point de vue de la genèse de leurs fonctions. Saint-Michel de Pridraga est sur un site antique, tout comme Brnaze et Kašić. A Pridraga et Kašić ont été trouvés des fragments de sculpture paléochrétienne. A Kašić des fragments de *cippes*, *tituli* et *arae* font supposer l'existence d'un *fanum*, qui aurait été réaménagé en oratoire paléochrétien, démontrant la continuité du lieu de culte, et par ceci des fonctions.

En guise de conclusion préliminaire, je voudrais souligner l'évidente continuité du lieu de culte, est presque toujours sur des sites antiques tardifs. Avant de nouvelles fouilles, il est difficile de dire si ces églises ont pu adopter le plan d'édifices préexistants, ou si le modèle suivi est bien le baptistère de Zadar. La fourchette de datation commençant peut-être avec Saint-Chrysogone de Zadar, ou au moins Sainte-Marie de Trogir au début du VIIIe s. et se poursuivant jusqu'à Saint-Georges de Škabrnja, qui devait être le bâtiment le plus récent, montre la persistance d'une forme et d'une fonction. Cette fonction, évidente, est toujours mémoriale.